

Շուրջ մեկուկես դար տուաջ, ի թիվս հազարավոր արևմտահայերի, որոնք Ռուսական կայսրության հովանավորություն էին փնտրում Ռուսաստանին նոր միացված Արևելյան Հայաստանի սահմաններում, մի ստվարաթիվ գաղթականություն Հին Բայազետ քաղաքից դուրս գալով, առաջնորդ ունենալով Բարսեղ աղա Արծրունուն, նույնպես ապավինեց Ռուսաստանին*։ Առաջարկված ընտելավարներից ամենահարմարը համարվեց պաամական Գեղարքունյաց գավառի Գավառ կամ Գավառների ամայի ընկավայրը։ Գավառներին հարուստ էր հին գարերի հիշատակներով, սակայն միջին դարերում Շահ Արասի կազմակերպած ռոնագաղթն ու ջալալիների ասպատակությունները վերջնականապես ավերել էին այն և գարձրել գրեթե անմարդաբնակ։ Նոր ընակիչները պատմական Գավառներին կոչեցին իրենց հին հայրենիքի անվամբ՝ Նոր Բայազետ։ Սակայն նախկին անունը ևս պահպանվեց մինչև մեր օրերը՝ Քյավառ ձևով։ Ներկայումս Նոր Բայազետը վերանվանվել է Կամու։

Նոր Բայազետը շուտով դառնում է բարգավաճ, աշխույժ տնտեսական կյանքով ապրող մի քաղաք, Գեղարքունիքի վարչական և տնտեսական կենտրոնը։ Քաղաքում կառուցվում են եկեղեցիներ, վարչական զանազան շինություններ, բացվում են գպրոցներ, առևտրական կրպակներ և այլն։

Բնակչության զգալի մասը սկսում է զրազվել երկրագործությամբ (քաղաքը շրջապատող հողերը պատկանում էին բայազետցիներին), մյուս մասը՝ առևտրով։ Ավելի ուշ ձևորոշությունը ևս գարձավ հիմնական զբաղմունքներից մեկը։ Համեմատարար թույլ էին զարգացած արհեստները։

Նոր Բայազետի բնակչությունը հին հայրենիքից բերել էր բարոյական, հասարակական ու տնտեսական կյանքին վերաբերող իր սովորությունները, ժեսերը, հավատալիքները, բառ ու բանը։ Միաժամանակ յուրացվեց տեղում գոյություն ունեցողը և ստեղծվեց նոր հոգևոր, նյութական մշակույթ։ Ահա այդ նորաստեղծ մշակույթի մի

քանի բնագավառներն է ներկայացնում սույն ժողովածուն։

Հայ հասարակական կյանքի պատմության մեջ անցյալ դարի երրորդ քառորդը նշանավորվեց բուն հետաքրքրությամբ դեպի ժողովրդի հոգեվոր ու նյութական մշակույթը։ Արձագանքելով Տիգրան Նավասարդյանի կոչին՝ փրկելու հայրենի բառ ու բանը, նրան ռանահյուսական ու ազգադրական նյութեր է ուղարկել նորբայազետցի Ստեփան Բատիկյանը¹։ Այդ նյութերը, որ ռանահավաքը կոչում է զրույց, պատմություն, առակ, անեծք, օրհանք և այլն, գրի են առնվել 1881 թ.։ Հայ ժողովրդական ավանդությունների I գրքում լետեղված են հարսանեկան երգեր Նոր Բայազետից²։

Նոր Բայազետի ժողովրդի հոգևոր և նյութական կյանքի մասին արժեքավոր տեղեկություններ կան անցյալ դարում լույս տեսած որոշ գրական-պատմական աշխատություններում³։

Գտված ժողովրդագիտական առումով հատուկ ուշադրության է արժանացել Նովանդ Լալայանի կողմից։ Նա դարասկզբին պեղումներ է կատարել Նոր Բայազետում, հավաքել ու հրապարակել է շատ արժեքավոր նյութեր ինչպես ռանահյուսության, այնպես էլ ազգագրության վերաբերյալ՝ հայկական աղագյին հերոսավեպ, պարսկական ժողովրդական վեպի հայկական պատում, հեքիաթներ, ավանդություններ, ծիսական երգեր, սովորություններ, հավատալիքներ, ժողովրդական բժշկություն և այլն⁴, որոնք, սակայն, մասամբ են վերաբերում ռոն քաղաքին։

Նոր Բայազետի շրջանից բանահյուսական և ազգագրական նյութերի հավաքումը շարունակվում է նաև մեր օրերում։ Հնագիտության և ազ-

¹ Տե՛ս հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ռանահյուսական արխիվ, Տ. Նավասարդյանի ֆոնդ։

² Տ. Նավասարդյան, Հայ ժողովրդական ավանդություններ, գ. I, Թիֆլիս, 1883, էջ 38—39։

³ Ս. Փիլոյան, Կորած Մարգարիտ, Թիֆլիս, 1888։ Մ. արքեպ. Սմբատյանց, Տեղագրի Գեղարքունի ժողովրդագրագավառի, որ այժմ Նոր Բայազետի գավառ, Վաղարշապատ, 1895։

⁴ «Ազգագրական հանգես», գ. XIII, էջ 37—82, գ. XIV, էջ 69—104, գ. XVI, էջ 8—65, գ. XVII, էջ 86—125, գ. XVIII, էջ 110—115, գ. XIX, էջ 115—150։

* 1828 ընտանիք, շուրջ 10000 մարդ («Ազգագրական հանգես», գ. XVIII, էջ 111)։

գազրութեան ինստիտուտի համապատասխան
րաժինները 60-ական թվականներից մինչև այժմ
հավաքել են զգալի քանակութեամբ նյութեր, ու-
րոնց մեջ առանձնանում է Գեգեոն Հայրապետի
Միքայելյանի հավաքածուն՝ իրրե մի բնակավայ-
րի՝ Նոր Բայազետ (այժմ՝ Կամո) քաղաքի, բանա-
հյուսական-աղագրական ամրողական պատկերը
ներկայացնող գործ:

Գեգեոն Հայրապետի Միքայելյանը ծնվել է
1907 թ. Նոր Բայազետում՝ հայտնի Բագեյան-
Յուզբաշյան առհմին պատկանող հողագործ Հայ-
րապետ Տեր-Միքայելյանի ընտանիքում: Տոհմի
նահապետ Բագեոն Արեւելյան Հայաստան գաղթող-
ների մի խմբի առաջնորդն է եղել, մասնակցել է
ռուս-պարսկական պատերազմներին, աչքի է ընկել
իր սխրագործություններով, ստացել է ռուսական
բանակի հարյուրապետի աստիճան, արժանացել
է ղինվորական պարգևների: Բաղնի որդիներից
Միքայելը եղել է քահանա. քահանա են եղել րա-
նահավաքի մայրական պապը և քեռին: Միքայել-
յանների գերդաստանը եղել է ավանգապահ ու
հետամուտ հայրենի հնություններին: Եղիազար
Տեր-Միքայելյանը բանահյուսական-աղագրա-
կան նյութեր է տրամագրել Երվ. Լալայանին⁶,
սրա որդին՝ Հայկարամ Տեր-Միքայելյանը, մաս-
նագիտութեամբ ուսուցիչ, Հայոց Սղագրական
ընկերության Նոր Բայազետի մասնաճյուղի վար-
չության անգամ էր⁷, իսկ րանահավաքի քեռին՝
Վահան Տեր-Հովհաննիսյանը, Մ. Սմբատյանցին
օգնել է տեղագրելու Գեղարքունիքը⁸: Հայրենի
ավանդներով ապրող գերդաստանը չէր կարող
չաղղել Գ. Միքայելյանի նախասիրությունների
վրա: Սակայն աւաղին համաշխարհային պատե-
րազմը, սրան հաջորդող իրադարձությունները՝
Հայաստանի խորհրդայնացումը ազգատ, ուսման
ձգտող պատանուն 1924 թ. բերում են Երևան, ուր
նա ընդունվում է ռազմական գլորոց: Ավարտե-
լուց հետո, 1924 թ. մինչև 1954 թ., Գ. Հ. Միքա-
յելյանը ծառայում է սովետական րանակում,
մասնակցում Հայրենական մեծ պատերազմին,
հասնում զնգապետի աստիճանի, արժանանում է
մի շարք կառավարական պարգևների: 1943 թ.
նրան շնորհվում է Սովետական Միության հերոսի
կոչում: Պատերազմի ավարտից հետո, 1945 թ.,
Գ. Հ. Միքայելյանն ընդունվում է Երեւանի պետա-
կան համալսարանի պատմություն ֆակուլտետի
հեռակա րաժինը, որն ավարտում է 1951 թ.:
1959 թ. նա ընդունվում է նորաստեղծ հնագիտու-

թյան և ազգագրության ինստիտուտ, ուր և աշ-
խատում է մինչև այսօր իրրե վաղ հնագիտության
րաժնի գիտաշխատակից: Գ. Միքայելյանը զրաղ-
վում է Հայաստանի տարածքում գտնվող կիկլոպ-
յան ամրոցների չափագրութեամբ ու հետազոտու-
թեամբ: Նրա գրչին են պատկանում «Սևանի ա-
վազանի կիկլոպյան ամրոցները» մենագրությու-
նը⁹, ինչպես նաե մի շարք հնագիտական, ռազ-
մահայրենասիրական բնութի հոգւածներ:

Գ. Միքայելյանը բանահավաքական սշխա-
տանքով սկսել է զրաղվել 20-ական թվականնե-
րից, իսկ գիտակցված ու կազմակերպված ձևով՝
հնագիտության ու ազգագրության ինստիտուտում
աշխատելու տարիներին: Նրա հավաքած նյութը
պահվում է ինստիտուտի բանահյուսութեան և ազ-
գագրության րաժինների արխիվներում: Ներկա
ժողովածուն ներկայացնում է Գ. Հ. Միքայելյանի
հավաքած նյութերի միայն մի մասը, որը գերա-
զանցապես անտիպ է¹⁰:

Սույն ժողովածուում հրատարակվող րանա-
հյուսական ստեղծագործությունները, ազգագրա-
կան նյութը ներկայացնում են մեր գարի առաջին
կեսի պատկերը: Հասարակական-տնտեսական
խոշոր տեղաշարժերը իրենց ուղղտներն էին նե-
տել ժողովրդի հոգեոր և նյութական կյանքը:
Փոխվում ու վերափոխվում էին շաա բարոյական
ըմբռնումներ, սովորություններ, հավատալիքներ,
ասպարեզից հեռանում էին տոհմիկ բառ ու րանի
կրողները, ստեղծվում էր նաև նորը, հաճախ հին
ձևի մեջ: Գ. Հ. Միքայելյանի ժողովածուն ներկա-
յացնում է անցման այս շրջանի պատկերը մի
ընակավայր-քաղաքում:

Ժողովածուի րանահյուսութեան բաժնում նյու-
թերը գասակարգված են ժանրային պատկանե-
լիութեանը համապատասխան. հեքիաթներ,
զրույցներ, ավանգություններ, երգեր, գարձավածա-
բանական րանահյուսութուն՝ առած, ասացվածք,
անեծք, հանդիմանութուն: Ենթարաժիններում ևս
որոշակի սկզբունք է պահպանված. հաշվի է առ-
նըված ժանրի զարգացման պատմական ընթացքը,
օրինակ, հեքիաթներ՝ հրաշապատում, կենցաղա-
յին, ղրուցաաիպ, ընգհանուր զրույցներ, զուտ
տեղական, իրապատում զրույցներ, երգեր՝ ընգ-
հանուր հայկական, բարբառային, տեղական, ա-
պա նոր ժամանակներում ստեղծված պատմական
և զուտ տեղային երգեր:

⁶ Գ. Հ. Միքայելյան, Սևանի ավազանի կիկլոպյան ամ-
րոցները, Երևան, 1968:

⁷ Գ. Միքայելյանի գրի առած հեքիաթներից մեկը՝ «Դա-
ռոյի, Կոշաղ-տղի և Միրամարդ խալի խեքիաթը» ապու-
գրվել է «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», հ. IX, Երևան,
1968, էջ 544—565:

⁸ «Ազգագրական հանգես», գ. XVI, էջ 9:

⁹ Սույն տեղում, գ. XV, էջ 216:

¹⁰ Մ. Սմբատյանց, Գեղարքունի..., էջ 433:

Ժողովածուում գեանդված հեքիաթները համեմատաբար սակավաթիվ են: Սրանք հայտնի հեքիաթների նորրայադեպայան ասարբերակներն են, ընդգծված անդային նկարագրով (աշխարհագրական ըմբռնումները, անձնանունները): Հեքիաթների այս ասարբերակները պահպանել են սյուժեի ղարգացման ավանգական ընթացքը, որը, սակայն, ծանրարեռնված է մանրամասներով: Այգպիսիք են «Ընոն-Դոնոյի», «Պսաիկ-շանի», «Հայրիկ փախի, մայրիկն էկավ» հեքիաթները: Զրույցների մի մասը ունի ընդհանուր հայկական ընկալորութուն, ինչպես, օրինակ «Սա մեկ, բը մեկը», «Վախենում եմ էա էլ քցեն իմ վրեն», «Իշի նաղլը», մի մասն էլ անդական ծագում ունեն, սանդղծված են Նոր Բայադեաում ապրող այս կամ այն անձի շուրջը: Սրանց մեջ աչքի են ընկնում հաակապես ղվարճապառումները. «Կարապետն ու Անուշեն», «Ըսաուց գենր Քրիստոս հլնողի», «Արամը արաղ ա ծախում», «Խո» չեմ աանում ճժերին» և այլն: Մեր ժամանակներում ստեղծված գրույցներից հիշատակության արժանի է «Մեր Վանոն ու հնգեր կենինր իմալ ախպեր աղա» բանահյուսական երանգ սաացած սանդղծգործությունը, որը հեաաքբեր է ժողովրդի՝ մեծ առաջնորդի նկամամը աածած վերաբերմունքի տեսակեաից: Նոր Բայադեաի արձակ-պամողական բանահյուսությանը ևս ընորոշ է մարգկային առաաների՝ ագահության, ժլատության, սուտ աստվածապաշտության, մեծամաության գատապարտում, և ընդհակաակը՝ կարեկցանք թույլ ու րարի միամիտների, համեսա, չարքաշ աշխատավորների հանգեպ ու նրանց պաշապանությունը: Միաժամանակ այն արաացուում է ղուտ անդական կյանքի ու կենցաղի յուրահաակությունները (ղրաղմունքներ, բարոյական ըմբռնումներ, սովորություններ):

Ժողովածուում ներկայացված չորս ավանգություններից երկուսը՝ Նորագուղի խաչարձանների ու Իլիկյա կամ Պաուսի վանքի մասին, անդական-սաուգարանական ընույթ ունեն: Հավանաբար այս սանդղծգործությունները նորրայադեպիները ժառանգություն են սաացել Գեղարքունիքում: Ավանգությունների պառումները հայանի են եղել գեռես անցյալ գարի II կեսին (Ս. Փիլոյան, Մ. Սմբայանց, Երվ. Լալայան):

Ժողովածուում ղեանդված երգերը ասարբեր ընույթի են ու ասարեր թեմաաիկ ընդգրկումների սիրային, գինվորի, հայբենասիրական. հաակապես հեաաքբեր են կաաակերգերը, որոնք անդային հորինվածքներ են բանահյուսական երանգ սաացած (ենոքների, խաչատուրների մասին երգերը): Իր տեսակի մեջ գրեթե եգակի է և առաջին

անգամ է հրաաարակվում մանրավաճառի կանչը («Հարթենի առաուրը»): Առաջին անգամ են լույս աեսում նաև վիպական մանր ժանրի սանդղծգործությունները, որոնց մի մասը ընդգծված անդային-աղագրական նկարագիր ունեն («Գեղի բուն աղ գրուկ մի՞ս», «Դուհարի իմ խնոցին ղան, ես էթամ ոեսին ղանեմ», «Զանի լորում, առավ ջորում» և այլն):

Ժողովածուի աղագրության ըաժնում առանձին-առանձին սաորարաժանումներով ներկայացված են խաղերն ու խաղերգերը, հավաաալիքները, գուշակություններն ու ժողովրդական ըժշկությունը: Նյութի մեծ մասը, հաակապես խաղերն ու խաղերգերը լույս են աեսում առաջին անգամ:

Ժողովածուն ունի րարառային և գժվար հասկանալի ըաոերի բաաարան:

Նյութերը ծանոթագրված են. անդեկություններ են արված գրաուման հանգամանքների, ասացողների վերաբերյալ: Նյութերի մի մասը, հաակապես արձակ-պամողական ժանրի ստեղծագործությունները, գրի են առնված անմիջական ասացողներից, մի մասն էլ գրի է առնված հիշողությամբ, այգ մասին հաաուկ նշվում է ծանոթագրություններում: Բանահավաք-կաղմողը լինելով բնիկ նորրայադեպի, իր կենցաղով կապված լինելով հայրենի քաղաքին, ողջ կյանքում ականաես, ականջալուր ու մասնակից է եղել շաա ու շաա իրողությունների. լսել ու սովորել է երղերը, աոած-ասացվածքները, մասնակցել է խաղերին: Այգ է պաաճաոր, որ այգ նյութերի համար ասացող-հաղորդող լի նշվում:

Ժողովածուի բանահյուսական նյութերը և աղագրական նյութերի մի մասը, հաակապես անվանումները, ներկայացված են Նոր Բայադեաի բարրաոով: Քաղաքի ընակչությունը ղաղթելով մի բնակավայրից և երկար ասրիններ ապրելով ներփակ կյանքով, գրեթե անփոփոխ է պահել պաամական հայրենիքի լեղուն: Սակայն վարչական կենարոնի պաշաոնական կյանքը ունեցել է իր աղգեցությունը րարբառի վրա, որը և գրսերվել է բանահյուսության մեջ: Ռուսական րաղմաթիվ ըաոերով համեմված են հաակապես երգիծական, իրապատում ղրույցները, որոնք մեծ մասամբ կապված են պաշաոնական երևույթների հեա: Կաղմողը որոշ սկղրունքներով աշխաաել է հարաղաաորեն վերարաագրել բարրաոային նրուությունները (քմայնացումը, րաոասկղրի «հ» աճականը):

Նկաաի ունենալով ժողովածուի նյութերի գրաուման ժամանակը, պահպանվել է քաղաքի նախկին՝ Նոր Բայադեա անունը:

Ա. Ս. ՂԱԶԻՑԱՆ